

Розділ 1

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(477):39

ОЛЕКСАНДР ЛОМАКА

м. Кропивницький

skorpion-istfak@rambler.ru

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються історичні передумови, що сприяли розвитку етнічних процесів на території сучасної України. Автор наводить причини та наслідки етнічних процесів на території України. Основний акцент зроблено на історичних обставинах (формування етносу, розселення, відтворення та дії влади в кожен окремо взятий період), що спричиняли демографічні, культурні, лінгвістичні, соціальні процеси в країні.

Ключові слова: етнічні процеси, етнос, етнічність, етнічні українські землі, українці, росіяни, білоруси, болгары, євреї, молдавани, вірмени, татари.

Виходячи з тверджень визнаних вітчизняною наукою етнологів Ю. В. Бромлей [2], Л. М. Гумільова [4], В. І. Козлова [7], А. П. Пономарьова [14], В. І. Наулко [11] можемо охарактеризувати етнічні процеси як комплекс етнодемографічних, етносоціальних, етнополітичних та етнокультурних змін етнічних спільнот протягом їхнього існування, що проявляється в етнооб'єднувачих або етнорозмежувальних тенденціях. На їх перебіг та спрямування впливає широкий спектр чинників, таких як: соціально-економічні, політико-правові, духовно-культурні, мовні, суспільно-психологічні. Науковці зазначають, що, визначаючи поняття «етнічні процеси», потрібно обов'язково враховувати і роль демографічних факторів [11, 49].

Метою представленої статті, виходячи із зазначеної проблематики, є висвітлення передумов, що сприяли розвитку етнічних процесів на території сучасної України.

Як зазначає В. І. Наулко, «найчастіше поняття «етнос» вживається у двох значеннях: 1) для визначення донаціональних спільностей; 2) для позначення будь-яких етнічних спільнот, зокрема, й нації. Причому виникнення етносів зумовлено, на думку дослідників, різними чинниками: теологічними; природ-

ними; соціально-економічними; історичними; шляхом утворення самобутніх культур. Етноси перетворюються в нації (за умов державності) внаслідок того, що етнічна роздробленість долається шляхом більш культурної уніфікації (формування національних культур і мов, спільних рис у соціальній і політичній життєдіяльності)». Прихильниками цієї думки є Ю. В. Бромлей та інші провідні науковці галузі [10; 15].

Процес інтеграції культури підсилюється постійною взаємодією етносів, їх фізичним змішенням, а також певною мірою й асиміляцією [15, 118].

Важливою ознакою етносу є наявність території, на якій відбувається його формування, розселення, відтворення. Зауважимо, що природні умови впливають на всі сфери життєдіяльності етноса [20, 15].

Одним із визначальних наслідків об'єднувачих етнічних процесів є етнічна самосвідомість як суттєвий компонент структури етносу поряд з іншими складовими: спільністю походження, культурою, мовою, господарським життям тощо [15, 121].

Мовна єдність – важливий чинник існування етнічної спільноти, яка є системою

збереження, приймання і передачі інформації. Мова виконує важливу етнотворчу та етнооб'єднавчу функції, передає спосіб мислення і психологію етносу [20, 14–15].

Територія етнічних українських земель з еколого-географічного погляду є відносно однорідною, за винятком деяких локальних регіонів, в яких відбувалася своєрідна пасіонарність історичного розвитку українських етнічних груп, що протягом багатьох століть не могло не впливати на розвиток всієї нації. Саме у такий спосіб, тобто завдяки особливостям природних умов існування певних галузей українського етносу, і формувалися його субетнічні групи. Субетнос – елемент структури етносу, який взаємодіє з іншими [8, 164].

Для з'ясування генези етнічної структури українського суспільства необхідно дослідити два взаємопов'язаних явища: по-перше, особливості етнічної історії українського народу; по-друге, суспільно-демографічні впливи представників некорінних етнічних спільнот. У цьому зв'язку надзвичайно важливого значення набуває емпірична основа для історичної реконструкції і динаміки розвитку суспільства. До історичних чинників формування українського етносу варто віднести, насамперед, такі: антропологічні, ландшафтногеографічні, екологічні, духовно-культурні, економічні, політичні та релігійні [18].

Складність етнічної історії українців відбилася і в різноманітності самоназв, а також назв країни і держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було поняття Русь. Згідно з існуючими теоріями вся етнічна історія українців відповідно до суспільно-економічних формацій та їхніх окремих етапів поділяється на різні періоди. У цьому питанні дослідники не є однозначними, звідси і різні підходи та трактування [3, 19].

Недосконалість цих теорій полягає в тому, що вони ґрунтуються на зовнішніх чинниках, обумовлених соціально-економічними формаціями, та ігнорують при цьому відносну автономність етносу як соціальної системи в цілому [1, 11–12].

Починаючи з середини XVII століття, Україна потрапляє у залежність від Московської держави, протягом століть українські землі входили до складу Російської й Австрійської імперій, а у XX столітті – до складу СРСР,

Польщі, Угорщини, Чехословаччини та Румунії. У цей період відбувається планомірний процес зміни етнічного складу населення всієї України. Так, якщо наприкінці XVIII століття на землях України, що входили до складу Російської імперії, українці становили 89% населення, то через сто років цей відсоток знизився до 72,6% [3, 29; 18].

Процес залучення іноземців до освоєння південних українських земель започатковано указом від 24 грудня 1751 року «О принятии в подданство сербов, желающих поселится в России и служить особым полкам, о назначении на границе со стороны Турецкой выгодных мест к поселению; об определении жалования по окладу Гусарских полков конных, а пешим оклада полков пехотных, и о подчинении иных полков Военной Коллегии». 29 грудня Сенат приймає указ «Про поселення на Російських кордонах приходящих Сербів», в якому, зокрема, було вирішено просити імператрицю Романову назвати поселення колоністів Новою Сербією [12, 552–553].

11 січня 1752 року Єлизавета Петрівна підписує жалувану грамоту генерал-майору Хорвату «Про заснування двох гусарських і двох пандурських (піхотних) полків, про надання їм земель, утримання, привілеїв і прав, про найменування новозаселеної ними країни Новою Сербією, а спорудженого там укріплення фортецею Святої Єлисавети». Презимувавши у Києві, балканці навесні вирушили на місце свого нового проживання, сподіваючись освоїти вільні до цього землі, стати господарями у прикордонних районах, реалізувати свої природні права щодо рідних, церкви, мови, культури, можливостей матеріального забезпечення [22, 8; 12].

У 1762 році Катерина II звернулася з маніфестом до іноземців, закликаючи селитися в Україні. Саме в той період почалося масове переселення молдаван, греків, угорців, албанців, сербів до України, які звільнялись від податків, отримували землі, кошти і матеріали для будівництва житла та господарських приміщень. Внаслідок такої політики з'явилася Новосербія на землях, що знаходяться на території сучасної Кіровоградщини [19, 146].

XVIII століття в історії Центральної України характеризується, з-поміж іншого, активними колонізаційними процесами. Поруч з

корінними мешканцями-українцями у межиріччі Синюхи і Дніпра починають селитися вихідці із Росії, Балкан, Придунав'я. Росіяни, серби, чорногорці, молдавани, болгари з 1750-х років формують на центрально-українських землях свої діаспори [22]. Вигідне географічне розташування та багаті природні умови робили Україну «міграційним перехрестям Євразії». Розширенню етнічної розмаїтості в Україні сприяли міграційні хвилі з Кавказу. Але, незважаючи на те, що царський уряд створив всі умови для поселення тут переселенців, вирішальну роль в освоєнні земель відіграли селяни українського походження [18].

Наприкінці XVIII століття в Криму проживало 250 тисяч кримських татар, а з кінця XVIII до початку XIX століття півострів покинуло 3/4 кримськотатарського населення. Наступна хвиля еміграції кримських татар була спричинена негативними наслідками для Росії Кримської війни 1853–1856 рр. Тоді Крим покинуло 131 тисяча кримських татар. А після російсько-турецької війни 1877–1878 років Крим залишило ще близько 30 тис. кримських татар. Царський уряд проводив цілеспрямовану міграційну політику щодо Криму. Так, з 1856 року до 1897 року його населення збільшилось з 164 тисяч до 547 тисяч чоловік. За етнічним складом 44,9% становили українці й росіяни, 32,3% – кримські татари, 4,7% – євреї, 3,1% – греки, 1,5% – вірмени та інші [16, 16–56; 18].

У радянський період провідною була ідея формування нової історичної спільноти людей – радянського народу, що спричинило переселення, депортації цілих народів, оргнабори населення на чергові «будови комунізму». Це була перша, зроблена на офіційному рівні і, можливо, не зовсім усвідомлена спроба сформуванню нове поняття нації як багатоетнічного державоутворюючого суспільства [6, 7].

В. Зотов відзначав, що Ленін дійшов висновку про доцільність «автономізації»: «...при цьому він запропонував інше вирішення питання – добровільне об'єднання всіх радянських республік, у тому числі РРФСР, в нове багатонаціональне утворення – Союз Радянських Соціалістичних Республік на основі їх повного рівноправ'я і суверенності» [5, 82].

Основний акцент у партійній політиці було зроблено на асиміляцію українського народу, досягти якої планувалося через перерозподільні функції міграції. Завдяки міграції мали відбутися процеси формування робітничого класу, інтернаціоналізації, зближення націй і народностей. Це і розподіл випускників вищих та середніх навчальних закладів, й організований добір кадрів для роботи в різних галузях, і молодіжні новобудови країни, галузевий та міжгалузевий перерозподіл робочих кадрів у зв'язку зі зміною потреби в робочій силі, регулювання заробітної плати [17, 64].

У сталінській концепції «загальної російської історії» історія народів СРСР, відзначав М. М. Вівчарик, «зводилася до схеми, позбавлялася будь-якої національної специфіки...». Сталін не тільки порушив принцип рівності всіх народів, що населяли СРСР, а й запровадив поділ націй на керівні (росіяни) й підпорядковані (решта), що особливо проявилось у повоєнний період [3, 80].

У Звітній доповіді XXIV з'їзду КПСС Л. І. Брежнев відзначив, що СРСР йде «шляхом подальшого поступового зближення націй і народностей». Це зближення відбувається з урахуванням національних особливостей розвитку соціалістичних національних культур. У результаті «у нашій країні виникла нова історична спільність людей – радянський народ», яка отримала своє закріплення і в Конституції СРСР 1977 року [6, 7].

Вступом до так званого «злиття націй» було примусове переміщення національно-етнічних груп. Приділяючи «особливу увагу» Україні, Москва створювала всі умови для переселення її громадян, переважно молоді, на цілині землі, «будови століття». Одночасно з цим саме на українських землях замість вибулих українців поселяли армійських пенсіонерів та інших пільговиків, переважно неукраїнського походження.

Слід зауважити, що на початку 1970-х років уряд вів наполегливу роботу з упродовження в практику діловодства і навчання російською мовою. Розумний принцип двоєвності (єдино можливий у поліетнічній державі) на практиці порушувався. Мова із засобу спілкування і носія культури перетворювалася на символ державної влади [6, 10–11].

Перегини в національному питанні особливо стали відчутними після того, як на XXII з'їзді КПРС під час дискусії щодо проекту нової Програми КПРС М. Хрущов оголосив про втрату значення кордонів між республіками, «створення міжреспубліканських зональних органів влади», визнання російської мови як «другої рідної мови» для неросійських районів [9, 285].

З середини 1980-х років починаються процеси, які в подальшому призвели до перебудови як в СРСР, так і в Україні в цілому, що зумовили початок процесів демократизації суспільства та розпаду СРСР.

З огляду на викладене, можна зробити висновок, що висвітлення передумов виникнення та поширення етнічних процесів на території Української РСР у досліджуваній період сприяло з'ясуванню історичних чинників формування українського етносу та впливу політики Московської держави, Російської й Австрійської імперій, а в XX столітті СРСР, Польщі, Угорщини, Чехословаччини та Румунії на етнодемографічну та етносоціальну ситуацію в країні.

Слід зауважити, що на сьогодні ґрунтовного аналізу потребують проблеми етносоціального, демографічного, етнолінгвістичного розвитку не тільки країни в цілому, а й окремих її регіонів. Незважаючи на численні наукові праці з історії радянського періоду, поза увагою науковців залишаються питання етнічних, демографічних, етнолінгвістичних процесів, що відбувалися в окремих областях України у другій половині XX століття.

Розуміння сутності етнічних процесів, причин і наслідків їхнього посилення й послаблення сприятиме розв'язанню завдань та прийняттю рішень, спрямованих на досягнення етнополітичної стабільності в Україні.

Список використаних джерел

1. Балушок В. Г. Етногенез українців: критерії появи етносу / В. Г. Балушок // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. — К., 2004. — Вип. 4 (7). — С. 10—12.
2. Бромлей Ю. В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых походов / Юлиан Владимирович Бромлей. — М.: Наука, 1988. — 208 с.
3. Вівчарик М. М. Українська нація: шлях до самовизначення / М. М. Вівчарик, П. П. Панченко, В. І. Чмихова. — К.: Вища школа, 2001. — 287 с.
4. Гумилёв Л. Н. Этнические процессы: два подхода к изучению / Л. Н. Гумилёв, К. П. Иванов // Социологические исследования. — 1992. — № 1. — С. 50—57.

5. Зотов В. Национальный вопрос: деформации пришлого / В. Зотов // Коммунист. — 1989. — № 3. — С. 79—89.
6. Зубкова Е. Ю. Власть и развитие этноконфликтной ситуации в СССР 1953—1985 годы / Е. Ю. Зубкова // Отечественная история. — 2004. — № 4. — С. 3—31.
7. Козлов В. И. Национальности СССР: Этнодемографический обзор / Виктор Иванович Козлов. — М.: Финансы и статистика, 1982. — 303 с.
8. Крисаченко В. С. Геокультурне розмаїття українського етносу / В. С. Крисаченко // Український соціум / за ред. В. С. Крисаченко. — К., 2005. — С. 164—187.
9. Матеріали XXII з'їзду КПРС. — К., 1961. — С. 285.
10. Наулко В. І. Співвідношення понять «нація» — «етнос» в аспекті державотворення України / В. І. Наулко // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн та ін. — К., 2001. — С. 8—12.
11. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Іванович Наулко. — К.: Гол. спеціаліст. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. — 80 с.
12. «О принятии в подданство Сербов, желающих поселится в России и служить особым полкам, о назначении на границе со стороны Турецкой выгодных мест к поселению...» // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — Т. 13. — СПб., 1830. — С. 552—555.
13. Панасюк Л. В. Зміни мовного середовища в Україні під впливом міграційної політики СРСР / Л. В. Панасюк // Історична думка. — 2010. — № 1. — С. 1—14.
14. Пономарев А. П. Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации / Анатолий Петрович Пономарев. — К.: Наукова думка, 1983. — 171 с.
15. Пономарьов А. П. Українська етнографія: курс лекцій / Анатолий Петрович Пономарьов. — К.: Либідь, 1994. — 31 с.
16. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811—1913 гг.): Статистические очерки / Адольф Григорьевич Рашин. — М.: Государственное статистическое издательство, 1956. — 351 с.
17. Ситник С. В. Руйнування етнічної самосвідомості українського народу в 60–70-х роках XX ст. / С. В. Ситник // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле й сучасне. Науковий збірник. — Київ-Житомир, 1998. — С. 64—67.
18. Стратегія розвитку України: теорія і практика [Електронний ресурс] / За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2002. — 864 с. — Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/strateg2/Chast%201_cnv.htm#a1.
19. Україна: Повна енциклопедія / упор. Склярєнко В. М. — Харків, 2007. — 463 с.
20. Чернеча П. Поняття «етнос» в українській науковій думці / П. Чернеча, А. Телегуз // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. — Вип. 6. — К., 2008. — С. 14—17.
21. Шевченко С. І. Публікації з історії Нової Сербії в Україні / С. І. Шевченко // Сеоба Срба у Руско царство половином 18 века: зборник радова народног научног скупа у Новом Саду. — Нови Сад, 2005. — С. 473—481.
22. Шевченко С. І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752—2002) / Сергій Іванович Шевченко. — Кіровоград: ПВЦ Мавік, 2004. — 168 с.

OLEXANDR LOMAKA
Kropivnitskiy

HISTORICAL BACKGROUND OF ETHNIC PROCESSES IN UKRAINE

This article explores the historical background that led to the development of ethnic processes on the territory of Ukraine. The author cites the causes and consequences of ethnic processes in Ukraine. The main focus is on historical circumstances (ethnic group formation, distribution, reproduction and government action in every single period), causing demographic, cultural, linguistic and social processes in the country.

Keywords: ethnic processes, ethnic group, ethnicity, ethnic Ukrainian land, ukrainian, russians, belarusians, bulgarians, jews, moldovans, armenians.

АЛЕКСАНДР ЛОМАКА
г. Кропивницький

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ЭТНИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В УКРАИНЕ

В статье исследуются исторические предпосылки, способствовавшие развитию этнических процессов на территории современной Украины. Автор приводит причины и последствия этнических процессов на территории Украины. Основной акцент сделан на исторических обстоятельствах (формирование этноса, расселения, воспроизведения и действия власти в каждый отдельно взятый период), повлекшие демографические, культурные, лингвистические, социальные процессы в стране.

Ключевые слова: этнические процессы, этнос, этничность, этнические украинские земли, украинцы, россияне, белорусы, болгары, евреи, молдаване, армяне, татары.

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2017

УДК 94(477)«1920/1930»-054.57

ОЛЬГА ТРЕТЯКОВА
м. Миколаїв
olga-tretyakova@mail.ua

РОЗСЕЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

У статті на основі архівних та інших джерел розглядаються причини та процес розселення польського населення у Південному регіоні. На основі аналізу Всеукраїнського перепису населення з'ясовано місця компактного проживання поляків на Півдні України. Виявлено, що поляки були міськими жителями, а найбільша польська громада проживала в Одесі. Визначено, що основними причинами переселення стали: цілеспрямована колонізаційна політика царизму, польські повстання, розвиток промислового виробництва, які відіграли вирішальну роль у виборі мігрантами тих чи інших місць поселення. У результаті дослідження дійшли висновку, що польське населення своєю самовідданою працею сприяло освоєнню природних багатств і становленню господарства Південного регіону.

Ключові слова: польська національна меншина, Південь України, розселення, хутір, промислове виробництво.

Південноукраїнський регіон формувався як багатонаціональний. Пік цих процесів припадає на XVIII–XIX ст., коли, власне, і створилася національна основа сучасного складу населення України. Значне місце серед інших національностей займають поляки, які зробили важливий внесок у розвиток регіону.

Процес розселення поляків в Україні не одноразово ставав предметом дослідження науковців. Особливо хотілося б відзначити праці таких дослідників: Я. Бойко, В. Ганзуленко, І. Лісевич, В. Палієнко [1, 3, 10, 11]. В цих працях подається науковий матеріал, що висвітлює основні етапи історичного розселення